

New

Ferdowsi University of Mashhad

LITERARY STUDIES

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2024.89059.1610>

From the Inner-House into the Society: Qajar Women's Travelogues in the Dominant Patriarchal Discourse*

Received: July 26, 2024 ∴ Revised: October 29, 2024

Accepted: November 11, 2024 ∴ Published Online: December 20, 2024

Fatemeh Mostafae Karmalaki¹

Ghodrat Ghasemipour², Davood Poormozaffari³

How to cite this article:

Mostafae Karmalaki F., Ghasemipour, G., & Poormozaffari, D. (2024). *From the Inner-House into the Society: Qajar Women's Travelogues in the Dominant Patriarchal Discourse**. *New Literary Studies*, 57 (2), 99-128. (in Persian with English abstract)
<https://doi.org/10.22067/jls.2024.89059.1610>

Abstract

The Qajar era, prior to the Constitutional Revolution, represents a historical period marked by the dominance of patriarchal discourse. However, this dominance was not limited to men alone; a group of literate women from upper social classes also contributed to it. Analyzing the thoughts and ideas of some Qajar women through their travelogues confirms this issue. Conducted using Critical Discourse Analysis (CDA), this study revealed that the viewpoint of these women about the imposition of patriarchal discourse was passive, manifesting as “passive acceptance”, “emotional and ineffective” and “supplementing the patriarchal discourse and aligning with the reproduction of its elements”. Furthermore, analyzing these texts revealed that the Qajar women's travelogue, despite having literacy and special resources as tools for self-actualization, their awareness remained at a level of

* This paper is extracted from the doctoral dissertation entitled A Historical Investigation and Critical Stylistic Analysis of Women's Travelogues from the Safavid Era to 1390 AH

1. PhD Candidate in Persian Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. (ORCID: 0009-0000-0898-2262). E-mail: f-mostsfaei@stu.scu.ac.ir
2. Associate Professor in Persian Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. (ORCID: 0000-0001-6989-141X) (Corresponding author) E-mail: gh.ghasemi@scu.ac.ir
3. Assistant Professor in Persian Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. (ORCID: 0009-0002-3827-750X). E-mail: dpoormozaffari@scu.ac.ir

objectification. Therefore, they did not engage in creation of any new identity. The reasons for such reactions are rooted in the living in the court environment, being part of aristocratic families with traditional culture, and being absorbed by it. This method of encountering the patriarchal discourse and its consequences was adapted by women travelogue writers, while contemporaries such as Bibi Khanom Estarabadi were confronting the patriarchal discourse. Bibi Khanom's voice in *Ma'ayib al-Rijal* represents a group of women from prior to the Constitutional Revolution, who had achieved subjectivity and were striving for liberation from the others constructed identities. Therefore, although these women left the interior houses and went on journeys, their minds remained entrenched in the interior of patriarchal Discourse's dominance.

Keywords: Travelogue, Women's Travelogue, Qajar Women, Patriarchal Discourse, Critical Discourse Analysis

Extended Abstract

1. Introduction

The Qajar era just before the Constitutional Revolution can be considered a period of historical 'transition' dominated by a patriarchal discourse. This dominance was not merely done by men. A group of literate women from the high social strata of society also played a significant role in the dominance. Examination of the travelogues of some Qajar women confirms this assertion. These writers, as representatives of a specific group of women, contributed to the stabilization, completion, and reinforcement of patriarchal hegemony. This study examined the travelogues of Qajar women as the arms of the patriarchal discourse; an issue that have been overlooked in existing literature, despite being a crucial component of the overall picture of women's thought before the Constitutional Revolution. Given the significance of comparison in analyzing works from a transitional period, and to complement our analysis, this study included a work from the opposing perspective; that is, Bibi Khanom Estarabadi's *Ma'ayib al-Rijal*. This book also belongs to the pre-constitutional period and represents the viewpoint of women who actively resisted patriarchal discourse and its consequences. Considering the above issue, this study tried at first to demonstrate the perspectives of Qajar women travel writers on women and how they showed the dominance of patriarchal discourse in their travelogues. The second aim was to analyze these perspectives and their reactions to the consequences of male dominance. At the end it was tried to compare the viewpoints of Qajar women travel writers and the ideas of the author of *Ma'ayib al-*

Rijal and her contemporaries. It was tried as well to explore some reasons for the differences in these two groups' reactions to the dominance of patriarchal discourse.

2. Method

This study applied Critical Discourse Analysis (CDA). Since the terminology and theoretical foundations of CDA have been frequently reiterated in preliminary works and educational texts, it was decided to refrain from its repetition. While focusing on the research question, the analytical capabilities of this research were used. At the first step, through exploring the travelogues of Qajar women, their attitudes towards the dominance of patriarchal discourse and its repercussions were analyzed. Moreover, the reasons behind the emergence of these viewpoints were explored and identified. Finally, to enrich this analysis, a comparison between the perspectives of Qajar women travel writers and their opposing views were compared. To do this, Bibi Khanoum Estarabadi's *Ma'ayib al-Rijal* was selected as a book that could be a representative of the opposing attitude.

3. Results

The examination of the contents of Qajar women's travelogues revealed a passive and submissive attitude towards the dominance of patriarchal discourse and the imposed identities associated with it. The imposed identities of patriarchal discourse, as evident in these travelogues, are the objectification and devaluation of women, and the travel writers in question were entirely under its influence. The most significant indicator of this is their reactions to the consequences of patriarchal discourse and male dominance, as expressed in their narratives of their travels. These reactions can be broadly categorized into "submissive reactions", "purely emotional and ineffective reactions", and "reactions that complement the dominance of patriarchal discourse and serve to reproduce its elements". Moreover, the analysis of these texts showed that Qajar women travel writers, despite enjoying literacy and unique opportunities for self-development, their awareness remained at a level of being objectified. Accordingly, they exhibited no agency in creating a new identity.

4. Discussion and Conclusion

The evidence from the travelogues of Qajar women and considering the socio-historical reports of the pre-constitutional Qajar era, the reasons for such perspectives and reactions from women travel writers towards the dominance of patriarchal discourse can be attributed to two primary factors: 1) The social environment of the court and aristocratic families. On the one hand, due to the power and status of the monarchy, the intensity of dominance and influence of patriarchal

discourse was amplified. On the other hand, by restricting aristocratic women more than women from other social classes, they had fewer opportunities to experience the external societal environment and became accustomed to a domestic life. Moreover, the prevailing idleness in their aristocratic lives led to greater passivity. This environment, with such characteristics, rendered women travel writers passive and superficial, and they reacted to patriarchal discourse with minds shaped in this manner; 2) The influence of traditional culture: Part of the passive reactions of Qajar women travel writers to patriarchal discourse and its consequences can be attributed to a mindset shaped by traditional culture. This culture is characterized by non-critical thinking, fatalism, and emotionality. Consequently, fatalistic reactions to male dominance and purely emotional responses to the consequences of patriarchal discourse, ultimately accepting male authority, were the effects of the transformation of women travel writers within traditional culture.

Finally, to complete and strengthen the analysis, a comparison was made. During the period when the travelogues of Qajar women were being written, representing a large group of pre-constitutional women, another group existed whose voices were in opposition to male dominance. This group managed to create subversive works, constructing a discourse that challenged patriarchal dominance and whose central idea was the defense of women and a struggle against the mindset of women like the Qajar travel writers. Bibi Khanom Estarabadi, the author of *Ma'ayib al-Rijal*, is a representative of this group. Through arguments based on a deep understanding of women's issues, she confronted the patriarchal discourse. Because of such reasons as innate genius, possessing a keen eye, simultaneously witnessing both the internal and external spaces of the Haramsara through her mother's job, and familiarity with the new horizon of modernity and the positive aspects of European culture, Estarabadi could free herself from the everlasting effects of patriarchal discourse. Moreover, she could see women's issues from a different perspective and critically examine the elements of patriarchal discourse. Her voice in *Ma'ayib al-Rijal* is in fact the voice of a group of pre-constitutional women who had attained subjectivity and were striving to break free from the identities that others had constructed for them; however, the women travel writers of Qajar period, although had embarked on journeys beyond their lands, remained trapped within the internal space of patriarchal discourse and its dominance.

از اندرونی به درون: سفرنامه‌های زنان قاجاری در سیطره گفتمان مردسالار*

ارسال: ۱۴۰۳/۰۵/۰۵ :: بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۰۸ :: پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۱ :: انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۹/۳۰
فاطمه مصطفایی کرملکی^۱، قدرت قاسمی پور^۲، داوود پورمظفری^۳

ارجاع به این مقاله:

مصطفایی کرملکی، ف.، و قاسمی پور، ق.، و پورمظفری، د. (۱۴۰۳). «از اندرونی به درون: سفرنامه‌های زنان قاجاری در سیطره گفتمان مردسالار*»، در نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، تابستان، صص ۹۹-۱۲۸.
<https://doi.org/10.22067/jls.2024.89059.1610>

چکیده

دوره قاجار تا پیش از مشروطه، از جمله دوره‌های گذار تاریخی است که غلبه با گفتمان مردسالار بوده است، اما بازوان این غلبه تنها مردان نبوده‌اند، بلکه گروهی از زنان باسواد از طبقات بالای اجتماع نیز در آن سهم داشته‌اند. بررسی دیدگاه برخی زنان قاجاری از خلال مطالعه سفرنامه‌هایشان این موضوع را تأیید می‌کند. در این مقاله که به روش تحلیل انتقادی گفتمان انجام شده است، مشخص شد دیدگاه این زنان نسبت به سیطره گفتمان مردسالار و هویت‌های القائی آن، انفعال، پذیرش و همراهی بوده است. مهم‌ترین نشانه آن در متن سفرنامه‌ها، واکنش‌های «از سر تسلیم»، «صرفاً احساسی و بی‌اثر» و «مکمل سیطره گفتمان مردسالار و در راستای بازتولید عناصر آن» است. همچنین بررسی این متن‌ها نشان داد، زنان سفرنامه‌نویس قاجاری با وجود داشتن سواد و امکانات ویژه به‌عنوان ابزار خودشکوفایی، آگاهی‌شان

* مقاله مستخرج از رساله دکتری فاطمه مصطفایی کرملکی است با عنوان: بررسی تطور تاریخی و سبک‌شناسی انتقادی سفرنامه‌های زنان از دوره صفویه تا سال ۱۳۹۰.

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. (ORCID: 0009-0000-0898-2262)

E-mail: f-mostsfaei@stu.scu.ac.ir

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران (نویسنده مسئول). (ORCID: 0000-0001-6989-141X)

E-mail: gh.ghasemi@scu.ac.ir

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. (ORCID: 0009-0002-3827-750X)

E-mail: dpoormozaffari@scu.ac.ir

در سطح اُبژگی مانده، بنابراین هیچ‌گونه کنشگری در جهت آفرینش هویتی تازه ندارند. دلیل این مطلب، زیست این زنان در فضای دربار و خانواده‌های اشرافی و زندگی با فرهنگ سنتی و استحاله در آن است. وجود چنان دیدگاهی در نوشته‌های زنان سفرنامه‌نویس قاجاری در حالی است که هم‌دوره با آنان، نویسندگان دیگری همچون بی‌بی‌خانم استرآبادی با گفتمان مردسالار مقابله می‌کردند. در واقع صدای بی‌بی‌خانم از خلال رساله معایب الرجال صدای گروهی از زنان پیش از مشروطه است که به سوژگی رسیده و در تلاش برای رهایی از هویت‌هایی بودند که دیگری برایشان ساخته است؛ اما زنان سفرنامه‌نویس قاجاری با آن‌که به سفری بیرون از شهر و دیارشان رفتند، ذهنشان همچنان در فضای اندرونی گفتمان مردسالار و سیطره آن باقی مانده بود.

کلمات کلیدی: سفرنامه، سفرنامه‌های زنان، زنان قاجاری، گفتمان مردسالار، تحلیل انتقادی

۱. مقدمه

نوشته‌های منشور زنان در ایران دوره قاجار را می‌توان به دو قسمت پیش و پس از مشروطه تقسیم کرد. سال‌های پیش از انقلاب مشروطه زمانی است که هنوز تجدد و نوخواهی ظهور تام نیافته است و تلاش و کنشگری برای تغییر از سوی زنان همه‌گیر نشده است. از زنان این دوره، نوشته‌های کمی به دست ما رسیده است، اما چون سال‌های پیش از مشروطه، به‌عنوان یکی از دوره‌های گذار (زرقانی، ۱۳۹۵، ص. ۱۳) شناخته می‌شود، بررسی آثار به جا مانده از آن اهمیت می‌یابد؛ زیرا «دوران گذار» به‌عنوان «محل رویارویی عوامل تطور ادبی» (فتوحی، ۱۳۸۷، ص. ۴۷) و اندیشگانی شناخته می‌شود؛ بنابراین هر تغییر یا توقف یا بازگشتی که در ساحت اندیشه و به تبع آن در نوشتار در دوره‌های بعد اتفاق می‌افتد، سابقه آن را می‌توان در دوران گذار پیدا کرد. بر این اساس سفرنامه‌های زنان قاجاری به‌عنوان بخش بزرگ و مغفول پیکره متنی پیش از مشروطه، نیاز به توجه ویژه دارد. یکی از مهم‌ترین موضوعات قابل بررسی در متن و درون‌مایه این سفرنامه‌ها، چگونگی توجه نویسنده به زنان و گفتمان مردسالار است.

گفتمان مردسالار یکی از مهم‌ترین نظام‌های معنایی اثرگذار بر اندیشه زنان من‌جمله زن ایرانی بوده و هست. این اثرگذاری از خلال آثار مکتوب زنان نویسنده قابل‌ردیابی و تحلیل است و بسته به شیوه زندگی خاص نویسندگان و تحولات اجتماعی و فرهنگی جامعه در سیر تاریخ، واکنش‌های متنوعی را به دنبال داشته است، که نمایانگر تفاوت‌ها و تشابه‌ها و تقابل‌های طیف‌های مختلف زنان است. در بحث پیرامون گفتمان مردسالار، بیش از هر چیز نگاه‌ها متوجه مردانی است که برای توسعه و تثبیت سلطه خود بر زنان، به تقویت عناصر این گفتمان می‌پردازند، اما در بررسی متن و درون‌مایه آثار برخی نویسندگان زن می‌توان نمونه‌هایی یافت که نشان می‌دهد، گاه گروهی از آنان نیز در مسیر

تثبیت، تکمیل و تقویت سلطه گفتمان مردسالار مؤثر بوده‌اند. دوره قاجار تا پیش از مشروطه، از جمله گذرگاه‌های تاریخی است که نمونه این گروه از زنان در قامت نویسنده حضور پررنگی دارند؛ به عبارت دیگر در برهه‌ای که غلبه با گفتمان مردسالار بوده، بازوان این غلبه تنها مردان نبوده‌اند، بلکه زنانی از طبقات بالای اجتماع و از معدود زنان باسواد نیز در تقویت آن گفتمان سهم داشتند. زنان سفرنامه‌نویس قاجاری را می‌توان نماینده این گروه دانست. در همین دوره گروه دیگری نیز از زنان وجود داشته‌اند که در برابر گفتمان مردسالار و تبعات آن کنش‌های فعالانه‌ای داشته‌اند و متون متفاوتی با درون‌مایه تأدیب مردان نوشته‌اند. نوشته‌هایی با اندیشه مرکزی دفاع از زنان و خنثی کردن تبعات گفتمان مردسالار که در دوره گذار طبیعتاً کم‌تعداد بوده‌اند، اما مسیر تازه‌ای پیش چشم زنان ترسیم کرده‌اند که بعدها آنان را به تحولات وسیع انقلاب مشروطه پیوند داده است. رساله معایب الرجال بی‌بی خانم استرآبادی نماینده این گروه است، اگرچه به ظن نگارندگان این افراد اگر سفرنامه می‌نوشتند یا در هر ژانر دیگری قلم می‌زدند نیز، به خلاف گروه اول، نوشته‌شان حائز کنش‌های فعالانه و تلاش برای تغییر در وضعیت زنان می‌بود.

بنابراین آنچه گفته شد، به نظر می‌رسد یکی از نقاط انشعاب خط فکری زنان در همین دوره قاجار تا پیش از مشروطه بوده که با تقابل آن دو گروه نویسنده زن بوجود آمده است. در مقاله حاضر ما به بررسی آثار گروه اول (سفرنامه‌های زنان قاجاری) یا همان بازوان گفتمان مردسالار می‌پردازیم که در پژوهش‌های موجود مغفول مانده است^[۱]، حال آنکه یکی از بخش‌های مهم در تصویر کلی اندیشه زنان در پیش از مشروطه است؛ اما نظر به اهمیت مقایسه در بررسی آثار مربوط به دوره گذار (فتوحی، ۱۳۸۷، ص. ۴۶)، نماینده‌ای نیز از گروه دوم، یعنی رساله معایب الرجال بی‌بی خانم استرآبادی را به عنوان صدای مقابل برگزیده‌ایم و در پایان بندی و تکمیل تحلیل‌ها از آن کمک گرفته‌ایم. البته هدف از این انتخاب، مقایسه میان دو ژانر نیست. بلکه پیش رو گذاشتن نمونه‌ای از دیدگاه مقابل زنان سفرنامه‌نویس است؛ زیرا زنان هر دو سوی این مقایسه، خاستگاه و طبقه اجتماعی مشابه دارند و در یک دوره تاریخی زندگی کرده‌اند و سفرنامه یا رساله تأدیبی، صرفاً جلوه‌گاه اندیشه و عقاید آنان بوده است.

بنابراین، پیکره مورد نظر این پژوهش عبارت است از تمامی سفرنامه‌های زنان قاجاری تا پیش از مشروطه که تا کنون شناسایی و تصحیح شده است: سفرنامه مکه دختر فرهاد میرزا (مهرماه خانم عصمت السلطنه) (۱۲۵۹ هـ ش)، سه روز به آخر دریا، سفرنامه [حج] شاهزاده خانم قاجاری [گمنام] (۱۲۶۵ هـ ش)، چادر کردیم رفتیم تماشا، سفرنامه [حج] عالیله خانم شیرازی (۱۲۷۱ هـ ش)، سفرنامه خاور بی بی شادلو [از بیرجند] به تهران [برای بردن عروس] (۱۲۷۷ هـ ش)، دو سفرنامه از سکینه سلطان (وقارالدوله)، از زنان ناصرالدین‌شاه: یکی، خانم فردا کوچ

است [سفرنامه حج] (۱۲۷۸ هـ.ش) و دوم، سفرنامه [تهران به شیراز برای بردن عروس] (۱۲۸۴ هـ.ش). همچنان که گفته شد، برای مقایسه و تکمیل تحلیل‌ها نیز توجهی به رساله معایب الرجال بی بی خانم استرآبادی (۱۲۷۳ هـ.ش) داشته‌ایم.

۲. پیشینه پژوهش

در باره سفرنامه‌های زنان قاجاری، تاکنون پژوهش مستقلی با دیدگاه انتقادی در کانون توجه محققان قرار نگرفته است. دلیل این امر را می‌توان توجه اندک به مطالعات زنان و در حاشیه قرار گرفتن نوشته‌های زنان قاجاری، به ویژه آثار پیش از مشروطه، در کنار موضوعات فراوان سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دیگر عصر قاجار دانست؛ بنابراین علی‌رغم اهمیتی که سفرنامه‌های زنان قاجاری در سیر مطالعات زنان دارند چنان‌که سزاوار بوده موضوع تحلیل و بررسی نقادانه قرار نگرفته‌اند. آنچه می‌تواند به‌عنوان پیشینه پژوهش درباره سفرنامه‌های زنان قاجاری مورد اشاره قرار گیرد، کوشش‌هایی است که در زمینه تصحیح، بازایی و انتشار آن‌ها صورت گرفته است و در پژوهش پیش رو مورد استفاده قرار گرفته‌اند. بدین ترتیب موضوع و مسأله مقاله پیش رو تا کنون در هیچ پژوهشی مورد توجه قرار نگرفته است.

۳. روش پژوهش

این پژوهش، به روش تحلیل انتقادی گفتمان انجام شده است، اما چون مصطلحات و مبانی نظری روش تحلیل انتقادی گفتمان در آثار مقدماتی و متون آموزشی به‌دفعات تکرار شده‌اند از تکرار مجدد آن‌ها صرف نظر کرده و با تمرکز بر مسأله پژوهش از امکانات تحلیلی این روش بهره برده‌ایم.

۴. بیان مسأله

بررسی سفرنامه‌های زنان قاجاری نشان می‌دهد که دیدگاه این نویسندگان نسبت به زنان، آگاهانه و برآمده از ادراک مبتنی بر درون نبوده، بلکه بازتابی از سیطره گفتمان مردسالار بوده است. این نویسندگان که نماینده گروهی پرشمار از زنان پیش از مشروطه هستند، آگاهی‌شان درباره‌ی خودشان (به‌عنوان زن)، در سطح اُبژگی- به بیان دکارتی- مانده است و هویتی که برای خودشان و به‌طور کلی درباره‌ی زنان می‌شناسند، تحت تأثیر نگرش مسلط مردانه به زن است؛ بنابراین در روایت ماجراهای سفر، واکنش‌هایی که به تبعات گفتمان مردسالار نشان داده‌اند، انفعالی و از در تسلیم و حتی همراهی با سلطه مردان بوده است. زنان سفرنامه‌نویس قاجاری در مجموع، به‌انحاء مختلف سیطره این گفتمان

را تقویت یا بازتولید کرده‌اند، موضوعی که با توجه به موقعیت اجتماعی و امکانات در دسترس آنان - پیش از خواندن نوشته‌هایشان - دور از انتظار می‌نماید؛ زیرا این زنان همگی از طبقه اشراف بوده‌اند و زندگی‌شان از نظر انجام امور روزمره در آسایش و فراغت بیشتری نسبت به طبقات فرودست بوده است و از معدود زنانی بوده‌اند که سواد خواندن و نوشتن و دسترسی به امکانات و ملزومات نویسندگی داشته‌اند. بعلاوه، موقعیت اجتماعی این زنان برایشان امکان ارتباط با اروپائیان عصر قاجار، دیدن فرهنگ متفاوت و فرصت نواندیشی را نیز فراهم می‌کرد. نکته مهم‌تر آن‌که این افراد، در فرصت سفر و تجربه فضایی بیرون از شهر و دیار خود به نوشتن پرداخته‌اند؛ یعنی فضایی برای توسعه دایره دید و مشاهده تنوع و تعدد مشکلات برآمده از سلطه گفتمان مردسالار نیز در اختیارشان قرار گرفته است؛ بنابراین انتظار می‌رود با داشتن ابزار عبور از انفعال و فراهم بودن زمینه اشتغال به اندیشه‌ورزی و خروج از فضای مألوف، کنش و واکنش‌های آگاهانه‌ای در مواجهه با گفتمان مردسالار داشته باشند، اما چنین نیست. این واکنش‌ها یا همراهی با سلطه مردانه است یا منفعلانه و اغلب به صورت جدال‌های عاطفی ذهنی و تسلیم و خودسرزندی و توجیه و درنهایت بازگشت به دایره افکار اندرونی اشرافی است (یعنی همان روزمرگی‌های زندگی اشرافی). حال آن‌که در بازه زمانی نگارش این سفرنامه‌ها، یعنی دوره قاجار تا پیش از مشروطه، نویسندگانی از طبقات خاص جامعه و دارای منزلت اجتماعی بالا نیز بوده‌اند، که در نوشته‌شان به مقابله با سلطه گفتمان مردسالار، تأدیپ مردان و دفاع از زنان پرداخته‌اند. این زنان، بر پایه فهم شخصی و فرهنگی، از زیر سیطره‌ی نگاه‌های قالبی و مرسوم خارج شده و به سطحی از خودآگاهی رسیده‌اند که در برابر نگرش‌های تحقیرآمیز به زن قد علم می‌کنند. برجسته‌ترین نماینده‌ی این گروه اندک‌شمار بی‌بی‌خانم استرآبادی و رساله معایب الرجال اوست.

مسئله پژوهش حاضر، نخست نشان دادن دیدگاه زنان سفرنامه‌نویس قاجاری درباره زنان و نمود سیطره گفتمان مردسالار در سفرنامه‌های آنان است. دوم، تحلیل این دیدگاه و واکنش‌های آنان در برابر تبعات سلطه مردانه. در پایان نیز مقایسه‌ای میان دیدگاه زنان سفرنامه‌نویس و نویسنده معایب الرجال و همفکران او انجام شده و برخی دلایل تفاوت این دو گروه در واکنش به سیطره گفتمان مردسالار بررسی شده است.

۵. یافته‌های پژوهش

۵-۱. گفتمان مردسالار

مردسالاری (Masculinism)، توصیف نوعی نسبت و رابطه میان زنان و مردان و به معنای «مردبرترانگاری»

(شکاری، ۱۴۰۰، ص. ۱۱۷) است و در اصطلاح، به سلطه مردان بر زنان اشاره دارد (میشل، ۱۳۸۳، ص. ۱۲). گفتمان مردسالار، با اندیشه مرکزی سلطه مردان و محوریت برترانگاری جنس مرد و جنسیت مردانه، در هر دوره‌ای می‌تواند با نشانه‌های خاصی استیلا یابد. در بررسی و تحلیل سفرنامه‌های زنان قاجاری دو هویت عمده را می‌بینیم که از سوی گفتمان مردسالار به زنان داده شده است^{۱۲}. می‌توان گفت القاء این هویت‌ها به زنان، یکی از راه‌های اعمال سلطه مردانه در دوره قاجار بوده که در سفرنامه‌های مورد بحث نمود برجسته‌ای دارد. هویت‌هایی که با کنار هم قرار گرفتن و ترکیب «عناصر مختلف» (هورث، ۱۳۷۷، ص. ۱۶۳) مانند واژگان، عبارات، درون‌مایه و محتوای متون مورد بحث، در قالب گفتمان مردسالار، مفهوم خاصی یافته‌اند. بررسی دیدگاه و واکنش زنان سفرنامه‌نویس نسبت به این هویت‌های دوگانه، سرآغاز بحث پژوهش پیش رو است. این دو هویت عبارتند از: یکی، زن به‌مثابه شیء (شیء‌انگاری زنان) و دیگری، زن به‌مثابه جنس درجه‌دو (فروترانگاری زنان).

۲-۵. شیء‌انگاری زنان

شیء‌انگاری زنان به معنی نادیده انگاشتن هویت انسانی زن و بی‌توجهی به نظرات، عواطف و احساسات طبیعی اوست؛ به عبارت دیگر، با زنان مانند یک شیء رفتار می‌شود. در روایت‌های زنان سفرنامه‌نویس قاجاری، زنانی را می‌بینیم که گاه برای تأمین امیال جنسی مردان و گاه به‌عنوان شیء قابل معامله برای وجه‌المصلحه و یا تأمین امیال مردان برای داشتن فرزند، به نامزدی و عقد اشخاص درآورده می‌شوند، بی‌آنکه هویت انسانی‌شان به‌عنوان یک طرف ماجرا مورد توجه قرار گیرد. مسأله مهم در این میان، واکنش‌های منفعلانه و از سر تسلیم و گاه توجیه‌گرانه زنان سفرنامه‌نویس در برابر این حجم از نادیده گرفته شدن است، چه خود سوژه ماجرا باشند و چه وضعیت زنی دیگر را گزارش کنند. این واکنش‌ها نشان می‌دهد که نویسندگان علاوه بر انفعال در برابر تبعات گفتمان مردسالار، به تقویت و همراهی با آن نیز می‌پردازند و در مجموع مانند بازوی سلطه مردانه در جامعه پیرامونی خود عمل می‌کنند. بررسی نمونه‌ها از سفرنامه‌های زنان قاجاری ما را به دلایل و تحلیل این واکنش‌ها نزدیک خواهد کرد.

۱-۲-۵. ابژه جنسی

شاخص‌ترین و روشن‌ترین نمود شیء‌انگاری زنان در سفرنامه‌های مورد بحث، روایت حرمسرای قاجاری و به‌طورکلی مناسبات شاه با زنان است. زنان سفرنامه‌نویس قاجاری همگی جزو خانواده رجال درباری و زیستشان عمدتاً در حال و هوای اندرونی شاه قاجار و یا مرتبط با آن بوده است و در روایت‌های خود این بعد از شیء‌انگاری را به‌خوبی توصیف کرده‌اند. البته منابع تاریخی نیز بر وجود چنین دیدگاهی در حرمسرای قاجاری صحنه نهاده‌اند.

چنان‌که «بلهوسی»، «تنوع‌طلبی» و «امیال سیری‌ناپذیر» شاه قاجاری را از جمله دلایل آوردن زنان به دربار به شمار آورده‌اند (دلریش، ۱۳۷۵، ص. ۱۹۰).

حرمسرای قاجاری جایی است که زنان بیش از هر چیز به‌عنوان یک اُبژه جنسی دیده می‌شوند. زنانی که در سفرنامه‌ی عالیه خانم شیرازی «مثل ملائکه تعزیه»‌اند (شیرازی، ۱۳۹۷، ص. ۱۲۴) و در سفرنامه‌ی سکینه سلطان وقارالدوله، شبیه «گل‌های رنگ‌به‌رنگ» (وقارالدوله، ۱۳۹۸، ص. ۷۷). در سفرنامه‌ی عالیه خانم شیرازی، «هشتاد زن شاه» همه‌روزه خود را «بزرگ می‌کنند» و به حیاط شاه [ناصرالدین‌شاه] می‌روند. حیاطی با «نرده آهنی در وسط با دو ذرع قد» که «سرهای این‌ها را مثل نیزه تیز کردند که کسی نتواند بالا برود». زنان شاه «مثل ملائکه‌های تعزیه» با لباس‌های رنگارنگ ایستاده‌اند، «شاه خودش جلو می‌افتد، زن‌ها دنبالش. دور حیاط می‌گردد». سپس شاه برای شام خوردن می‌رود زنان دوباره «تغییر لباس می‌کنند»، «هرکدام سعی می‌کنند که بهتر از دیگری بشوند شاید شاه امشب آن‌ها را ببرد» (شیرازی، ۱۳۹۷، صص. ۱۲۴ و ۱۲۵). در این روایت، «هشتاد زن» که به دنبال «شاه» حرکت می‌کنند، به شکل توده‌ای بدون هویت انسانی تصویر شده‌اند که در محیطی محصور با «نرده‌های آهنی» «نیزه‌مانند» که تداعی‌کننده قفس یا صندوق است، تحت مراقبت قرار داده شده‌اند. همه هم و غم و «سعی» این زنان آن است که بکوشند تا «شاید» شاه آن‌ها را برای هم‌خوابگی شبانه‌اش برگزیند. این تصویر پس از شرح مفصل و با جزئیات در چندین صفحه، بدون واکنش و اظهارنظر خاصی از طرف نویسنده، رها می‌شود و به روایت شب‌آتش‌بازی باغ‌شاهی پیوند می‌خورد. عالیه خانم پس از اشاره به حوض بلور و درختان نارنج و «چراغ‌های جوربه‌جور» و دیگر عناصر صامت باغ، ادامه می‌دهد که: «تمام زن‌های شاه هم بزرگ کرده توی این نارنجستان هستند» (همان، ص. ۱۲۶) و در همین نقطه، واکنش نهایی و نظر خود را ابراز می‌کند: «ببینید چه صفایی دارد» (همان)؛ یعنی عالیه خانم این تصویرها (هویت شیء‌گونه زنان در گفتمان مردسالار و اُبژگی جنسی آنان) را که توصیف کرده، نه تنها پذیرفته است بلکه آن را جالب نیز می‌داند. او در گزارشی دیگر نیز با ذوق‌زدگی نهفته در متن که شاخصه آن دو عبارت «خیلی تماشا دارد» و «هرکدام جوری» است، می‌نویسد: «امروز ... صبحی رفتم حمام، عصری روضه. زن‌های شاه که آنجا هستند، عصرها بزرگ می‌کنند، می‌آیند مثل ملائکه تعزیه‌ها، دوره می‌نشینند. بعضی‌ها خدمت می‌کنند. خیلی تماشا دارد [...] هرکدام جوری [هستند]» (همان، ص. ۱۷۶). سکینه سلطان وقارالدوله نیز که خود یکی از زنان حرمسرای ناصرالدین‌شاه بوده است، یعنی مستقیماً در معرض تبعات گفتمان مردسالار حاکم بر این فضا بوده نیز واکنش بهتری ندارد. او پس از دیدن گل‌ها در صحرای مسیر سفر با ذوق و حسرت به یاد «اندرون شاه شهید» می‌افتد،

«که هر روزه عصر خانم‌ها هر یک، یک نوع لباس پوشیده و بزک‌کرده مثل طاووس مست می‌خرامیدند. انواع و اقسام ناز و کرشمه از هریک مشاهده می‌شد که چشم روزگار تا آن زمان ندیده بود و بعدها هم نخواهد دید، [...] آخ خدا لعنت کند کشنده شاه شهید و بر هم زنده آن خانواده که آدم آنی فراموش نمی‌کند» (وقارالدوله، ۱۳۹۸، ص. ۷۷)؛

و شعری نیز در سوگ «ناصرالدین» و «صفای زوجات» می‌سراید!

بس که خوردیم غم و غصه ز جان سیر شدیم، در جوانی ز غم ناصرالدین پیر شدیم،
نه گل روی شه است و نه صفای زوجات، باید از باغ برون رفت که دلگیر شدیم
(همان)

در فضای حرمسرا، «زنان مقرب شاه» نیز بیشتر جایگاه جنسی دارند و سوگلی بودن آن‌ها چندان از سر توجه به عواطف یا هویت انسانی شان نیست. چنان‌که اگر فراخوانده شوند همانند دیگر زنان حرمسرا؛ «عمل که گذشت، خود برمی‌گردد اگرچه انیس الدوله مقرب باشد» (شیرازی، ۱۳۹۷، ص. ۱۲۶). این شیء‌انگاری و بلهوسی شاهانه محدود به زنان حرمسرا نیست، بلکه بنا بر هویت زن در گفتمان مردسالار، اگر زنی از طبقه اشراف یا طبقات فرودست باشد، بی‌هیچ محدودیت و اعتراضی، یا در مهمانی مورد دست‌درازی شاه قرار می‌گیرد یا در خیابان متاع چشم‌چرانی و اسباب‌عشرت‌طلبی او خواهد بود؛ «شاه آمد [...] تمام زن‌های مردم را تماشا کرد. با هر کدام که جوان بودند و خوشگل یک انگشتی رساند و صحبتی کرد» (همان، ص. ۱۷۹). در این روایت، هم فاعل نحوی و هم فاعلیت در کنش از آن شاه است؛ «آمد»، «تماشا کرد»، «صحبت کرد»؛ اما زن‌ها به شکل یک اُبژه جنسی مورد توجه قرار می‌گیرند؛ «زن‌های مردم»، «جوان»، «خوشگل» و از آنان جز انفعال (هم در نحو و هم در رفتار اجتماعی) چیز دیگری دیده نمی‌شود. عالیه خانم شیرازی، در تکمیل تصویر پیشین باز از «تماشا کردن»‌های شاه سخن می‌گوید و بعد «پسند کردن» برای «اندرون [حرمسرا]» (همان، ص. ۱۸۸). او در یک مورد با استفاده از ترکیب وصفی «مردم بی‌عار»، به نظر می‌رسد استثنائاً در صدد واکنش نسبت به اُبژه جنسی بودن زنان است: «شاه، ... گاهی این اتاق، گاهی آن اتاق، ... دخترهای مردم را تماشا می‌کند، ... مردم بی‌عار هم دخترها را می‌آورند نشان می‌دهند» (همان، ص. ۱۴۳). اما دیدگاه او فراتر از این واکنش خفیف نیست و بعد از این جمله، به گزارش روز دیگر و توصیف «مزغان‌چی‌ها» می‌پردازد. در مجموع می‌توان گفت این هویت شیء‌انگارانه در ذهن زنان سفرنامه‌نویس قاجاری طبیعی و جزو روال عادی جامعه و زیست زنان است. چنان‌که پس از بیان ماجرای پیشین، ذیل گزارش روز دیگر، رفتار مشابه ناصرالدین شاه با زنان رعیت را بی‌هیچ نقد و نظری، صرفاً بیان می‌کند و می‌گذرد.

[...] شاه آمد آنجا، در دکان‌ها گردش کرد. به قدر صد توپ مش مش و مش مش زری و کارس [نوعی پارچه] ریختند میان زن‌ها. آن‌ها هم می‌ریختند روی همدیگر، چادرها از سرشان می‌بردند، چارقدهاشان را می‌بردند، سر برهنه میان مردها. هی شاه خنده می‌کند. بعد رفت ... بنده هم آدمم خانه عزیزالدوله (همان، ص. ۱۴۴).

طبیعی بودن شیء انگاری زنان و سلطه مردانه در سفرنامه‌های زنان قاجاری تا حدی است که این نویسندگان اندک شکایت یا غرولند و مشابه آن را نیز نسبت به مردان بر نمی‌تابند و بلافاصله در جایگاه دفاع و توجیه قرار می‌گیرند؛ بنابراین زنانی که ابژه جنسی هستند، هیچ شانسی برای دریافت همدلی یا دفاعی از سوی زنان سفرنامه‌نویس قاجاری ندارند، زیرا این نویسندگان خود نیز در حال بازتولید عناصر گفتمان مردسالار هستند. برای مثال شاهزاده خانم گمنام قاجاری در طول سفر، هنگام اقامت در خانه کدخدا، با بداخلاقی زن صاحب‌خانه مواجه می‌شود. وقتی از او می‌پرسد که «چرا با آن‌که ما را به خانه‌ات آوردی خلقت تنگ است؟»، زن از شوهرش شکوه می‌کند که «دو سه سال پیش در ده صیغه کرده. هنوز هم می‌گویند هست» (سه روز به آخر دریا، ۱۳۹۷، ص. ۳۴). گفتمان مردسالار در این ماجرا، با شمایل مردی از عوام جامعه ظاهر می‌شود که خود را مجاز می‌داند بی‌توجه به موجودیت انسانی و عواطف همسری که با او زندگی می‌کند به دنبال تأمین میل و رغبت شخصی‌اش برود. شکوه زن و «خلق تنگ» او به دلیل همین نادیده انگاشته شدن و به حاشیه رانده شدن مانند یک شیء است. نکته مهم‌تر، رویکرد شاهزاده خانم به این مسأله است. او پس از بیان داستان زن، با اظهار تعجب، می‌نویسد: «با وجود هفتادسال عمر، چه ضرر دارد شوهر آدم صیغه کند» (همان). این اظهار نظر را می‌توان همراهی زنی با سواد از طبقه اشراف دوره قاجار با گفتمان مردسالار و تقویت و توجیه آن تلقی کرد. همچنان که در جایی دیگر وقتی «دختران خوشگل» می‌بینند، می‌نویسد «جای خان را خالی کرده [م]» [جای خان خالی] (همان، ص. ۳۲)؛ بنابراین نه تنها در برابر گفتمان مردسالار تسلیم است، بلکه برای موجه نشان دادنش تلاش می‌کند و در نمونه اخیر با آن همراه است.

۵-۲-۲. شیء قابل معامله

بخشی از ماجراهایی که در سفرنامه‌های زنان قاجاری بیان شده، نشان می‌دهد که دیدگاه نویسنده، باور به هویتی است که زن را مانند شیء قابل معامله می‌داند. این هویت القائی گفتمان مردسالار در پژوهش‌های تاریخی دوره قاجار، هم بیان شده است. نگرشی است که به‌ویژه در فضای دربار و زندگی رجال اشرافی رواج دارد و زن را همچون شیئی می‌پندارد که می‌توان او را با بهانه‌های مختلف، مکرراً به این و آن واگذار کرد (ر. ک دلریش، ۱۳۷۵، ص. ۲۱۱).

شاهزاده خانم قاجاری که حتی نامش، یعنی نمود هویت انسانی او، در سفرنامه نیامده است، در روایت گوشه‌هایی از زندگی خود بازگو می‌کند که «در اول طفولیت» به نامزدی ناصرالدین‌شاه درآمده، اما این نامزدی، به دلایلی همچون «مقدر نبودن» - که توجیحات ذهن سنتی تقدیرگرای^[۳] شاهزاده خانم است - به هم می‌خورد. پس از آن شاه طی حکمی، او را که اکنون هجده‌ساله است، به عمادالملک، حکمران بلده تون و طیس می‌دهد؛ مردی پنجاه ساله که «متعدد زن و بچه داشت» (سه روز به آخر دریا، ۱۳۹۷، ص. ۲۱)؛ بنابراین، هم نامزدی و هم ازدواج، بر مبنای بده بستان شیء‌انگارانه و اعمال سلطه مردانه که همان اندیشه مرکزی گفتمان مردسالار است صورت می‌گیرد. کاربرد واژه «طفولیت» در عبارت پیشین و «بچه» که شاهزاده خانم در جایی دیگر برای توصیف خودش به کار می‌برد، از یک سو برجسته‌بودن کم‌سن‌وسالی‌اش در زمان نامزدشدن با شاه و ازدواج با عمادالملک را نشان می‌دهد و از سوی دیگر نشان‌دهنده تسلط و تأثیر گفتمان مردسالار بر ذهن او از همان دوران کودکی است. در یک مورد، از خلال توصیفات و فراوانی کاربرد صفت‌ها و قیده‌های شدید منفی، درباره خانه و خانواده عمادالملک، به نظر می‌رسد، نادیده‌انگاشتن هویت انسانی شاهزاده خانم قاجاری در ایجاد رابطه همسری و خانوادگی در ناخودآگاهش، موجب شکل‌گیری شکایتی خفیف و گله‌گزاری سطحی شده است. واژگان «غریب»، «پردشمن» و «هرگز» در این مورد شاهد ما است؛ «تصور بفرمایید یک نفر بچه غریب ... در همچو خانه پردشمنی واقع شود، چقدر صدمه می‌خورد. ... هرگز دلخوش نبودم» (همان، ص. ۲۳). اگرچه این مورد در سفرنامه شاهزاده خانم و به‌طورکلی پیکره متنی فراگیر نیست، باین‌وجود انتظار می‌رود نویسنده لاقول همین یک‌بار «به جای تجربه صرف سلطه و نمودهای آن، یک هشیاری انتقادی^[۴] نسبت به آن‌ها پیدا» کند (فرکلاف، ۱۹۸۹، ص. ۴)؛ اما شاهزاده خانم بنابر همان تأثیری که در کودکی از سلطه گفتمان مردسالار پذیرفته، در نهایت رفتار «دیگری» سلطه‌گر را توجیه می‌کند؛ بنابراین در بیان ماجرای ازدواجش، در نهایت خود را «مفتخر» می‌داند که «به حکم اعلیحضرت شاهنشاه» (سه روز به آخر دریا، ۱۳۹۷، صص. ۲۳ و ۲۴) مانند شیئی، به عمادالملک واگذار شده است. نمونه دیگر در سفرنامه خاور بی‌بی شادلو، تصویر رنج‌کشیده «ترکان خانم»، پس از ازدواجی است که به اجبار برادر خاور بی‌بی صورت گرفته است. او که مانند شیء قابل معامله، در ازای ازدواج دختر آجودان باشی گل با عزیزالله خان شادلو به عقد پسر وزیر نظام درآمده، صبح پس از مراسم ازدواج برای خاور بی‌بی «درد حال می‌کند» و از شکنجه‌ی روحی خود می‌گوید. خاور بی‌بی شادلو هرچند جمله‌ای شکایت‌گونه خطاب به برادرش در سفرنامه می‌آورد که «آقای سهام‌الدوله دوستی نکرد که دشمنی کرد»، اما در نهایت مطلب را با توصیف ضعیفی از حالت خود پایان می‌دهد؛ «باری نشسته با حالت گریه بودم». سپس بلافاصله به تنظیمات گفتمان

مردسالار ذهنش و سرگرمی‌های مألوف اندرونی باز می‌گردد و به توصیف هدایای وزیر نظام می‌پردازد (شادلو، ۱۳۷۴، ص. ۲۰۵)؛ بنابراین در مجموع با واکنش آگاهانه و فعالی ظاهر نمی‌شود و منفعلانه تسلیم سلطه مردانه می‌شود. علاوه بر آنچه گفته شد، گفتمان مردسالار توسط زنان سفرنامه‌نویس قاجاری با رفتارهایی تقویت نیز می‌شود؛ به این معنی که نویسنده یا زنی که سوژه روایت است، کنش‌هایی ذیل گفتمان مردسالار و در راستای بازتولید سلطه مردان بر زنان نشان می‌دهد. این موارد که در پیکره متنی پر تعدادتر است، نشان می‌دهد ذهنیت شیء‌انگارانه برای آنان درونی شده است. خاور بی‌بی شادلو در سفرنامه‌اش به زنی اشاره می‌کند که چون اولاددار نشده خودش برای شوهرش زنی را صیغه کرده است. (همان، ص. ۲۱۴) و شاهزاده خانم قاجاری نیز همین مسأله را درباره برادرانش گزارش می‌کند که «برادر کوچک را [...] پنج زن عقدی و صیغه دادیم، شاید نسلی یادگار بماند، او هم نشد» (سه روز به آخر دریا، ۱۳۹۷، ص. ۲۴). این همراهی و تقویت سلطه مردان، در کنار انقیاد و انفعال آنان مکمل واکنش زنان سفرنامه‌نویس است.

۳-۵. فروترانگاری زنان

فروترانگاری زنان در گفتمان مردسالار به معنی دادن هویتی نازل و درجه‌دو صرفاً به دلیل جنسیت است. در پاره‌ای از روایت‌های زنان سفرنامه‌نویس، هنگامی که ماجرا درباره ملاقات یا همسفر بودن یا گفتگو با مردان است، زنان یا همچون شخصی از طبقه پست‌تر و شخصیتی الصاق‌شده به مردان دیده می‌شوند یا فردی مزاحم که برای مردان دست و پاگیر و دردسرساز است؛ بنابراین در سیطره گفتمان مردسالار - بنابر متن سفرنامه‌های مورد بحث - اگر بعد انسانی زن دیده هم شود، در جایگاهی فروتر از مردان است. در این میان، واکنش زنان سفرنامه‌نویس به این هویت تحقیرآمیز و تبعات آن، همچنان رنگ و بویی از هشیاری انتقادی ندارد. بررسی نمونه‌ها این مطلب را روشن‌تر می‌کند.

۳-۵-۱. طبقه پست‌تر

فروترانگاری زنان در گفتمان مردسالار، که از متن سفرنامه‌های زنان قاجاری دریافت می‌شود، گاه به شکل نوعی طبقه‌بندی اجتماعی بر مبنای جنس و جنسیت است. در این طبقه‌بندی، مردان در جایگاه فرادست و به‌عنوان طبقه برتر و جنس اول و زنان، فارغ از طبقه اجتماعی خانوادگی‌شان که جزو اشراف هستند یا رعیت، به‌عنوان طبقه پست‌تر و جنس دوم^[۵] قلمداد می‌شوند. برجسته‌ترین نشانه این مطلب در سفرنامه‌های زنان قاجاری، عناصر و روایت‌های مربوط به شاه قاجاری است. در این سفرنامه‌ها، از یک سو شاه به‌عنوان عنصر اصلی گفتمان مردسالار و نماد جنس اول، در موقعیت پرستش‌شونده قرار دارد. نمود این مطلب فراوانی القابی مانند، «حضرت ظل‌اللهی»، «حضرت

اقدس شهریاری»، «اعلیحضرت شاهنشاه مبرور»، «آفتاب مثال»، «قبله عالم»، «عالم‌پناه» و «اعلیحضرت قدر قدرت»، است (سفرنامه مکه دختر فرهادمیرزا، ۱۳۷۵، ص. ۶۵؛ سه روز به آخر دریا، ۱۳۹۷، ص. ۲۳؛ شیرازی، ۱۳۹۷، ص. ۲۰؛ وقارالدوله، ۱۳۹۸، ص. ۲۳؛ وقارالدوله، ۱۳۸۴، ص. ۳۷). از سوی دیگر، تکرار واژگانی مانند «ضعیفه» و «زنکه» و «کمینه» و صفاتی همچون «ناقص عقل» خطاب به زنان در سفرنامه‌های زنان قاجاری نمود باور به جایگاه پایین و جنس دوم بودن زن است. این خطاب‌ها نه تنها برای رعیت، مثلاً «ضعیفه باغبان»، «ضعیفه فالیزچی» در سفرنامه عصمت السلطنه^[۶] (سفرنامه مکه دختر فرهادمیرزا، ۱۳۷۵، ص. ۶۰)، بلکه برای زنان متوسط و اشرافی نیز به کار رفته است؛ برای نمونه «زنکه را انداخت»، «از دست زنکه»، در سفرنامه شاهزاده خانم قاجاری (سه روز به آخر دریا، ۱۳۹۷، صص. ۴۴ و ۷۲) و حتی عبارت‌هایی مانند «کمینه» و «بی عقل ضعیفه ناقص عقل» و «کم عقل» و مشابه آن در سفرنامه‌های سکینه سلطان وقارالدوله خطاب به خودش (وقارالدوله، ۱۳۸۴، ص. ۵۳؛ وقارالدوله، ۱۳۹۸، ص. ۱۱۷). استفاده از این واژگان برای دیگران و یا خود نویسنده در این سفرنامه‌ها، اگرچه نوعی اهانت و پایین آوردن ارزش زن توسط خود زنان قلمداد می‌شود، اما به نظر می‌رسد «گفتمان» مردسالاری که در اندیشه این نویسندگان «رسوب کرده»^[۷] است، موجب شده تا خودشان نیز درجه‌دو بودنشان را باور کنند و آن را عادی و طبیعی بینگارند و این مفهوم را بازتولید کنند. برای نمونه می‌توان روایت عالیه خانم شیرازی از جایگاه «انیس الدوله مقرب» را بررسی کرد. بنابر توصیفات سفرنامه، انیس الدوله، سوگلی شاه که در درجه‌بندی زنان حرمسرا دارای مرتبه بالاتری است نیز در چارچوب گفتمان مردسالار، جنس درجه‌دو محسوب می‌شود. او بر خلاف زنان دیگر که هنگام شام شاه باید بروند، «در سر شام شاه» حضور دارد اما فقط در حد نشستن کنار سفره؛ «انیس الدوله بایست بنشیند ولی نمی‌خورد» (شیرازی، ۱۳۹۷، صص. ۱۲۵ و ۱۲۶)؛ بنابراین رتبه سوگلی و خاصه بودن، اگرچه امکان همراهی ویژه با شاه را برای او فراهم کرده، اما تأثیری در رتبه او به‌عنوان یک زن نداشته است و باید همواره در جایگاه فروتر قرار گیرد. دیگر زنان شاه قاجاری که در وضعیتی پایین‌تر از انیس الدوله و امثال او هستند، با آن‌که هریک به‌نوعی در عقد شاه هستند، در طبقه‌بندی جنسیتی گفتمان مردسالارانه شأنی معادل خدمتکار دارند. عالیه‌خانم شیرازی در سفرنامه‌اش از زنان صیغه‌ای می‌نویسد که به‌عنوان خدمتکار هر شب «آواز دارند و ساز می‌زنند» و کنیزان قهوه‌خانه که «حاضرند برای آب و کباب و دوا» (همان، ص. ۱۲۶).

تمام زنان شاه بنابر همین فروترانگاری، پس از مرگ او، جایگاه خود را از دست می‌دهند و باید حرمسرا را ترک کنند، بی‌آنکه از حقوق و حمایت خاصی برخوردار باشند. از این میان، زنانی که از خانواده معمولی یا رعیت بوده‌اند،

باقی زندگی خود را در رنج می‌گذرانند و اگر از خانواده اشرف باشند، به واسطه نفوذ خانواده‌شان، بعضاً می‌توانند همچنان به دربار رفت‌وآمد کنند (عین السلطنه، ۱۳۷۶، ج ۲، ص. ۱۰۳۰) و (تاج السلطنه، ۱۳۶۱، ص. ۶۶) و گاه مانند سکینه سلطان وقارالدوله به ازدواج صاحب‌منصبان و رجال حکومتی در دوره شاه بعد دربیابند. البته این زنان نیز از زندگی شان چندان رضایت ندارند، زیرا همچنان جنس درجه دو محسوب می‌شوند و اگر ارزش فراتری داشته‌اند، ذیل عنوان همسر شاه تعریف شده بوده و با مرگ او این رتبه بر ساخته را نیز از دست داده‌اند. «شهر همان شهر عراق است ولی خدا رضای کرمانی [قاتل ناصرالدین‌شاه] را از آتش جهنم خلاص نکند که من خانم آن‌سالی نیستم» (وقارالدوله، ۱۳۹۸، ص. ۲۱۳). سکینه سلطان، بارها در سفرنامه‌اش این مطلب را تکرار می‌کند. او در جایی بعد از اظهار این مطلب، ناسزا می‌گوید که «حالا روزی ده‌هزار مرتبه لعنت به رضای کرمانی پدرسگ می‌کنم»، سپس با الصاق صفتی به اهل بیت امام حسین ع، که به نظر می‌رسد توصیف احوال خود اوست، برای عیال مظفرالدین شاه دعا می‌کند که به وضع او دچار نشوند.

«خدا را قسم می‌دهم به عیال دربه‌در امام حسین ع، که سایه مبارک قبله عالم را از سر همه کم نکند [...]، شب و روز دعایم این است که به حق امام حسین ع که عیال مظفرالدین‌شاه (روحی فداه) مثل ماها نشوند و همچو روزها را نبینند». (همان، ص. ۳۹)

در سفرنامه‌های زنان قاجاری، ماجراهایی که از رفتار مردان غیردرباری بیان شده است، این طبقه‌بندی جنسیتی میان زن و مرد را بهتر نشان می‌دهد. در این روایت‌ها، مردانی را می‌بینیم که در چارچوب تقسیم‌بندی‌های اجتماعی آن دوره، جزو رعیت و از طبقات فرودست جامعه‌اند اما در مواجهه با زنان اشرف که از طبقه اجتماعی بالاتر هستند، رفتاری برترجویانه دارند و زن را فردی مزاحم می‌دانند و با او مانند کسی از طبقه پست‌تر برخورد می‌کنند. عالی‌خانم این زاویه دید را در دوجا توصیف کرده است. نخست در شرح ماجرای برخورد قاطرچی.

«چه گویم از قاطرچی که در راه چه بلا به سر ما آورد. کجاوه بی‌کجاوه‌کش ... قاطرچی بار ما را میان کوچه توی آفتاب پایین گرفت ... هی رفتیم از توی کوچه اسباب بغل کشیدیم، آوردیم. پدرسوخته قاطرچی می‌گوید شما خر کی هستید، چه کار دارید. ... آدم بدبخت همه‌جا بدبخت است» (شیرازی، ۱۳۹۷، ص. ۲۲۲)

و دوم در ماجرای گریختن و پنهان شدن «فتح‌الله نوکر»؛

«دیدیم که فتح‌الله نوکر نیست. ... توی قهوه‌خانه او را پیدا کردیم. ... اول قاطرچی را فرستادیم، گفت نمی‌آیم. ... خودم رفتم. گریخت قایم شد، پدرسوخته. بعد دیدیم مردکه بقال در کاروانسرا

آمده که فتح‌الله می‌گوید من با زن سفر نمی‌توانم بکنم، نخواهم آمد. ... این هم نوکر کرمانی. بر پدر مردم لعنت» (همان، ص. ۲۲۱).

واکنش‌های عالی‌خانم در این دو مورد از سر انفعال و نوعی فرافکنی است. او در ذهن خود، ابتدا به قاطرچی و نوکر ناسزا می‌گوید، اما درنهایت با واکنشی از سر تسلیم و سرزنشگرانه، همه چیز را مربوط به بخت و اقبال بد خود می‌داند.

۵-۳-۲. شخصیت وابسته

بعد دیگر فروترانگاری زنان، شخصیت وابسته و طفیلی است که برای آنان تعیین شده است. در سفرنامه‌های زنان قاجاری، با روایت سفر زنانی مواجه هستیم که بنا بر اشراف‌زاده بودن، فرصتی برای تجربه هویت مستقل به دست آورده‌اند، اما به دلیل سلطه گفتمان مردسالار، اغلب این فرصت به آگاهی برای کنشگری در راستای تغییر نینجامیده است. موضوعی که از خلال روایت برخی رخدادها سفر به چشم می‌خورد، آن است که زنان سفرنامه‌نویس، چون هویتی مستقل از مردان برای خود نمی‌شناسند، در سفر و در فضای خارج از اندرونی نمی‌دانند با تبعات این وابستگی چه کنند و به تبع آن کنشی برای ادراک و استفاده از مزایای هویت مستقل ندارند. برای مثال زنان سفرنامه‌نویس در موارد معدودی ماجراجویی را روایت می‌کنند که در آن، میان خواسته‌های خود و مردان همراهشان تضاد جدی وجود دارد و در همه این موارد به خاطر زن بودن خواسته‌شان پذیرفته نمی‌شود. واکنش نویسندگان در این موارد نیز همچنان انفعالی و در یکی دو مورد گله‌گزاری خفیفی است که درنهایت به خود سرزنشی یا دفاع از مردان ختم می‌شود.

برای مثال سکینه سلطان وقارالدوله که برادرش در سفر حج او را همراهی می‌کند، در یک مورد از بی‌توجهی برادر به خواسته‌اش گله می‌کند. «خیلی گریه کردم ... چرا باید وقت به این خوبی مرا به زیارت حضرت زینب نبرند. زن هرچه باشد و مرد هرکه باشد زن بیچاره اسیر مرد است» در نگاه اول به نظر می‌رسد، او در مسیری است که می‌تواند این گله را به کنشی آگاهانه بدل کند، اما چنین نمی‌شود زیرا در ادامه فقط باورش را درباره «نصیب» و «قسمت» بیان می‌کند. (وقارالدوله، ۱۳۹۸، ص. ۷۶). تحلیل ما زمانی تقویت می‌شود که در موارد بعدی می‌بینیم سکینه سلطان به خاطر زن بودن، خود را تحقیر و سرزنش هم می‌کند؛

«من بی‌عقل ضعیفه ناقص عقل چه عرض کنم که شایسته این بزرگوار باشد. زن چه عقل دارد که من داشته باشم. عدم عقل من همین جا شهادت می‌دهد که امروز [...] وقت نوشتن این مختصر هم اسم روز شنبه را فراموش کردم و شنبه را نوشتم و خط نکشیدم و تحت جمعه نوشتم. اینجا معلوم

می‌شود که من بیچاره از عدم عقل این نوع نوشتم [...] معلوم است زن‌های دیگر را هم بدانم کردم. چه کنم؟» (همان، ص. ۵۴).

شاید از برخی عبارات‌های او در این دو نمونه بتوان استنباط کرد که جدالی بر سر هویت در ذهن او جریان دارد؛ یعنی کشمکش میان هویت برابر و شخصیت مستقلی که انتظار می‌رود در خود ادراک کرده باشد با هویت درجه‌دو و وابسته که گفتمان مردسالارانه به او القا کرده است؛ اما این عبارات‌ها بسیار خفیف و سترون هستند و در مجموع نیز کفه انفعال و سیطره گفتمان مردسالار سنگین‌تر است.

نمونه دیگر در سفرنامه عصمت السلطنه دختر فرهادمیرزا دیده می‌شود. او بنابر گزارش‌های سفرنامه‌اش، تقریباً مستقل از مردان خانواده سفر خود را آغاز کرده است، زیرا عمویش که هم‌زمان با او در سفر حج است فقط برخی جاها همراهش بوده و به‌صورت بسته‌گریخته با او ملاقات‌هایی داشته است. با وجود این همچنان سیطره اراده عمو بر تأمین خواسته‌های عصمت السلطنه از خلال روایت‌ها دیده می‌شود و اینکه نمی‌تواند ذهن خود را از شخصیت وابسته و محتاج به دیگری (مردان) رها کند. برای مثال در جایی از این که عمو او را با جمعی از حجاج رها کرده و با «حمل [کاروان] شامی» رفته است، گله‌ای خفیف می‌کند و می‌نویسد: «پیغام دادم که مال [شتر] نداریم. جواب فرمود همه به روز شما گرفتار هستید، شما را به خدا می‌سپارم و تشریف بردند» (سفرنامه مکه دختر فرهادمیرزا، ۱۳۷۵، ص. ۷۸). از خلال جملات می‌توان ذهن خو گرفته عصمت السلطنه با هویت فروتر و شخصیت وابسته‌ای که گفتمان مردسالار شکل داده است را دید. او با آن که فرصت مستقل عمل کردن را به دست آورده است، اما خودآگاهی و اعتمادبه‌نفس کافی ندارد و همچنان منتظر است عمو همراهش باشد و کاری کند. سیطره گفتمان مردسالار همچنان که فرصت خودآگاهی و اعتمادبه‌نفس عصمت السلطنه را تحت الشعاع قرار داده است، در برخی موارد اراده کنش مستقل را نیز از او گرفته است. برای مثال در جایی بنابر اعتقاداتش، رفتار میزبانان حج را خلاف حرمت شب عاشورا تشخیص می‌دهد، اما خود نمی‌تواند برای این موضوع کاری کند چون نیاز دارد با واسطه اراده مردی (عمویش) به خواسته‌اش برسد که البته پذیرفته نمی‌شود. «جای آن داشت که نواب مستطاب اشرف والا حسام السلطنه مدظله‌العالی - بفرمایند که این حرکات [را] که شایسته این شب نبود، ترک کنند» (همان، ص. ۸۰). البته نکته مهم آن است که همانند دیگر زنان سفرنامه‌نویس، پایان‌بندی عصمت السلطنه در روایت‌های فوق، کنشگری آگاهانه در راستای تغییر وضعیت خود نیست. بلکه واکنش نهایی او، تسلیم و همراهی است و در دفاع از سلطه مردانه معتقد است که دیگران نیز نباید در برابر رفتار عمویش «بدحرفی بکنند» (همان، ص. ۸۲).

۶. بحث

۱-۶. تحلیل واکنش زنان سفرنامه‌نویس

بر اساس نمونه‌هایی که از سفرنامه‌های زنان قاجاری بررسی شد، دیدگاه این نویسندگان نسبت به سیطره گفتمان مردسالار و هویت‌های القائی آن، پذیرش و انفعال بوده است. مهم‌ترین نشانه‌های این مطلب واکنش‌هایی است که در برابر تبعات گفتمان مردسالار و سلطه مردانه در روایت ماجراهای سفر بیان کرده‌اند. این واکنش‌ها را می‌توان در سه شکل عمده دسته‌بندی کرد؛

- ۱- واکنش‌هایی از سر تسلیم؛ مانند عادی‌انگاری رفتار سلطه‌جویانه مردان و نسبت‌دادن آن به تقدیر و بخت بد.
- ۲- واکنش‌های صرفاً احساسی و بی‌اثر؛ مانند سرزنش و تحقیر خود و جنسیت زنانه و ناسزاگویی از سر انفعال. در موارد معدودی نیز توصیف‌هایی ضعیف از عواطف جریحه‌دار شده خود سفرنامه‌نویس یا دیگر زنان می‌بینیم، اما در این موارد هم نهایتاً حق به مردان و سیطره گفتمان مردسالار داده می‌شود یا مسأله باز هم به بخت و اقبال حواله می‌شود.
- ۳- واکنش‌هایی که مستقیماً و به‌طور کاملاً شفاف، مکمل سیطره گفتمان مردسالار و در راستای بازتولید عناصر آن است. یک روی این واکنش‌ها، توجیحات زنان سفرنامه‌نویس برای رفتار سلطه‌جویانه مردان است و روی دیگر، همراهی، تکرار و اعمال همان رفتارها، از سوی این زنان می‌باشد.

۱-۱-۶- دلایل واکنش‌ها

بنا بر شواهد موجود در سفرنامه‌های زنان قاجاری و تأیید گزارش‌های موجود در پژوهش‌های تاریخی-اجتماعی درباره دوره قاجار تا پیش از مشروطه، می‌توان علت وجود آن دیدگاه و بروز چنان واکنش‌هایی از سوی زنان سفرنامه‌نویس در برابر سیطره گفتمان مردسالار را ذیل دو دلیل عمده بیان کرد.

الف) زیست‌نویسندگان در فضای دربار و خانواده‌های اشرافی رجال و صاحب‌منصبان مرتبط با دربار. این فضا حائز چند ویژگی است؛ ویژگی اول، شدت سلطه‌طلبی که ذیل گفتمان مردسالار در این فضا جریان دارد؛ یعنی قدرت و جایگاه سلطنت باعث شده در این فضا اعمال سلطه مردانه و برتری‌جویی مردان نسبت به زنان با شدت بیشتری نسبت به فضای عادی جامعه اعمال شود. برای مثال حرم‌سراسازی یا بخشش داد و ستدگونه و مکرر زنان به افراد مختلف یا ایجاد محدودیت‌های خاص برای خروج از اندرونی و ملاقات‌ها (ایزوله‌سازی) و مواردی مانند آن، از جمله رفتارهای سلطه‌گرانه‌ای است که فقط با در اختیار داشتن قدرت و ثروت و دسترسی‌هایی در حد شاه یا درباریان و رجال وابسته امکان‌پذیر بوده است. موضوعی که در فضای زیست مردم عادی و طبقات غیراشرافی غیرممکن بوده است؛ زیرا در طبقات پایین هر قدر هم گفتمان مردسالاری جاری بوده باشد، مردان عادی نمی‌توانسته‌اند به شکلی که در دربار و

خاندان‌های اشرافی اعمال سلطه می‌شده، عمل نمایند؛ بنابراین می‌توان گفت، شدت اعمال سلطه در فضای زندگی زنان سفرنامه‌نویس قاجاری بیشتر است و آنان چون از کودکی در محیط دربار و خانواده‌های اشرافی پرورش یافته‌اند، با چنان سیطره‌ای خو گرفته‌اند. بنابر آن که «مداخله هم‌مونیک [گفتمان] مفصل‌بندی خاصی را طبیعی می‌سازد» (تورفینگ، ۱۹۹۹، ص. ۱۰۳، نقل در [سلطانی، ۱۴۰۰](#)، ص. ۹۵)، سلطه و تأثیر گفتمان مردسالار موجب شده تا نگرش‌ها، مفاهیم و مفصل‌بندی میان عناصر آن برای زنان سفرنامه‌نویس قاجاری، عادی و طبیعی جلوه کند. بدین ترتیب آنان خود را جزئی از این گفتمان می‌دانند و واکنش‌هایشان از سر تسلیم و یا توجه و همراهی و طبیعی انگاشتن تبعات گفتمان مردسالار است. ویژگی دوم، محدودتر بودن زنان اشراف نسبت به زنان طبقات دیگر اجتماع است. زنان طبقات دیگر اجتماع برای گذران زندگی می‌بایست کارهایی از قبیل کشاورزی، دامپروری، فعالیت در «کارگاه‌های تولیدی» و «صنایع دستی» را نیز انجام دهند ([دنیاری و علم، ۱۳۹۵](#)، صص. ۴۶ و ۴۷)، بنابراین فرصت تجربه فضای بیرونی اجتماع را داشتند، اما زنان اشراف از این فرصت‌های محدود نیز محروم بودند^[۸]. دیگر آنکه اغلب کارهای اندرونی اشراف توسط خدمتکاران انجام می‌شد ([دلریش، ۳۵](#)) و این موضوع نیز نوعی روزمرگی و بطالت‌پیشگی در فضای دربار و خانواده‌های اشرافی را رقم می‌زد. محرومیت و محدودیت بیشتر زنان اشراف و بطالت‌پیشگی جاری در زندگی آنان، زمینه عادت به زیست اندرونی و محدود شدن ذهن با درگیری‌های سطحی مربوط به آن را به وجود آورده بود؛ عادت‌هایی که موجب شده بود حتی در طول سفر که در فضای بیرون جریان دارد، ذهن نویسنده همچنان در انبوه مسائل روزمره مربوط به اندرونی سیر کند. این مطلب را می‌توان علاوه بر فروانی کاربرد واژه‌های «خوردیم» و «خوابیدیم»، از تکرار کلیدواژه «بی‌عاری» در سفرنامه‌های مورد بحث نیز استنباط کرد. برای مثال: «امشب هم به این طور بی‌عاری گذشت. چهارشنبه نهم است باز هم بی‌عاری می‌کنند» ([شیرازی، ۱۳۹۷](#)، ص. ۱۷۲). می‌توان گفت رفاه و امکانات ویژه زنان سفرنامه‌نویس به جای آگاهی، موجب بی‌عاری‌شان شده است؛ بنابراین در امور عمیق‌تر ذهن فعالی ندارند و بالطبع نسبت به تبعات گفتمان مردسالار منفعل و سطحی‌نگر شده و به بازوی اعمال سلطه مردان بدل گردیده‌اند؛ یعنی محیطی که این زنان در آن متولد و بزرگ شده‌اند، آگاهی متفاوتی از خودشان به آن‌ها نداده است، لذا خود را همان‌گونه درک می‌کنند که "دیگری" سرکوبگر می‌خواهد.

ب) دلیل دیگر، زندگی با فرهنگ سنتی^[۹] و استحاله در آن است. ویژگی‌های فرهنگ سنتی، چنان که در پژوهش‌های مختلف ذکر شده است، «ذهن غیر انتقادی و غیر تحلیلیگر»، تقدیرگرایی و باور به «بخت و شانس» و تفکر «عاطفی-احساسی» است ([ترابی فارسانی، ۱۳۹۸](#)، صص. ۴۲-۴۵). همچنین، بخشی از فرهنگ سنتی که ریشه در گذشته زندگی بشر دارد^[۱۰]، بستر شکل‌گیری عناصری از گفتمان مردسالار مانند قوی بودن مرد و ضعیف بودن زن است؛ بنابراین، بخشی از واکنش‌های زنان سفرنامه‌نویس قاجاری در برابر گفتمان مردسالار و تبعات آن را می‌توان به

ذهنیت رشد یافته با این فرهنگ مربوط دانست. بدین ترتیب، تکرار واژگان تقدیر و بخت و اقبال و خود را بدبخت و بدقبال دانستن، در واکنش به رفتار سلطه‌جویانه مردان یا توصیف صرف احساسات و عواطف جریحه‌دار شده و در نهایت حق را به سیطره مردان دادن، نمونه‌هایی از تأثیر فرهنگ سنتی بر ذهن این نویسندگان است. همچنان است خطاب‌هایی همچون «ضعیفه» و «زنکه» به زنان توسط زنان سفرنامه‌نویس که بازتولید عناصر گفتمان مردسالار است. افزون بر مواردی که در دلیل پیشین گفته شد، واژگانی مانند ناقص عقل و کم عقل و بی عقل، از نگاه دین‌پژوهان، برآمده از «رویکرد سنتی» نسبت به اسلام و آداب و دستورهای آن و نگاه غیرتحلیلی در تفسیر و تأویل متون دینی است (مهریزی، ۱۳۸۷، صص. ۵۷ و ۷۹)؛ بنابراین می‌توان گفت حل شدن در فرهنگ سنتی نیز به زنان امکان کسب پیش لازم را نمی‌داد تا دلایل حقیقی رنج‌هایشان را ببینند و منشأ صدمات و تألمات روحی و روانی منبعث از اعمال سلطه مردانه را بیابند و کنش‌های آگاهانه و واکنش‌های غیر منفعلانه داشته باشند. بدین ترتیب، زنان سفرنامه‌نویسان قاجاری با وجود داشتن سواد و قدم نهادن در سفری فراتر از اندرونی خانه و بیرون از شهر و کشورشان، نتوانستند ذهن خود را از اندرونی گفتمان مسلط مردسالاری بیرون ببرند و کنش و واکنش مؤثری از خود بروز دهند.

۶-۱-۲- تقابل با گفتمان مدافع زنان

با توجه به دلایل پیشین می‌توان گفت، زنان سفرنامه‌نویس به‌عنوان نماینده گروه پرتعدادی از زنان دوره قاجار، کاملاً «تحت کنترل گفتمان» مردسالار بودند و هیچ‌گونه کنشگری در جهت آفرینش «هویتی» تازه نداشتند. حال آنکه در همین دوره، گروه دیگری از نویسندگان وجود داشتند که با پدید آوردن آثاری ساختارشکن، توانسته بودند در برابر هژمونی گفتمان مردسالار^[۱۱] «گفتمان‌سازی» کنند (محمدی اصل، ۱۳۹۶، ص. ۵۸). این گروه دوم، با «از بین بردن ثبات معنایی» و «بازتعریف» (سلطانی، ۱۴۰۰، ص. ۹۵) عناصر گفتمان مردسالار، گفتمانی تازه پدید آوردند که اندیشه مرکزی آن دفاع از زنان و جدال با ذهنیت‌هایی بود که سلطه مردان را بازتولید می‌کرد. صدای این نویسندگان را می‌توان از خلال آثاری همچون معایب الرجال، تأدیبات الرجال و مانند آن شنید که در وهله اول پاسخ به رساله‌هایی تحت عنوانی همچون «تأدیبات النسوان» بود که در دوره قاجار به هدف «آموزش زنان و تأدیبات آن‌ها»، نگاشته می‌شد. بدین ترتیب، تأدیبات النسوان‌ها، «دغدغه صیانت از وضع موجود و تداوم سیطره گفتمان مردسالار» را داشت (پورمظفری و دیگران، ص. ۱۱۶) و برای مردان نگاشته می‌شد و رساله‌هایی همچون معایب الرجال با انگیزه پاسخ به این رساله‌ها بود، اما در واقع در حال تولید گفتمانی بود که اندک اندک جریان تازه‌ای را در فضای اجتماعی ایران به وجود می‌آورد. می‌توان گفت رساله معایب الرجال و مانند آن، نماینده گروهی کم‌تعداد از زنان پیش از مشروطه (دوره گذار) است که در حال گذر دادن زنان از آبیگی به سوژگی است؛ یعنی خروج از سیطره تفکرات قالبی و تثبیت‌شده‌ی

مرسوم درباره‌ی زن و رسیدن به خودآگاهی و تلاش برای دست‌یابی به هویتی خودبسنده که دیگر جنس دوم نیست، اتکایی به هویت مردانه ندارد و توانایی تبدیل شدن به "چیزی دیگر" را دارد.

بنابر پژوهش‌های موجود، در فضای تقابل میان دیدگاه این دو گروه نویسنده، نگارندگان رساله‌های تأدیب مردان، واکنش‌هایی فعال، جدلی در برابر کنش‌های مردسالارانه داشتند و هدفشان برهم زدن وضع نامطلوب و ناعادلانه‌ای بود که نسبت به زنان وجود داشت^[۱۲]. وجود این افراد و نوشته‌هایشان، به‌خودی‌خود نشان‌دهنده تحقق خروج از سیطره گفتمان مردسالار در دوره پیش از مشروطه است. عملکرد و دیدگاه این گروه، برای زنان سفرنامه‌نویس یک امکان بالقوه بود که نتوانستند آن را به فعلیت برسانند. پس می‌توان گفت، در مورد طیف زنانی مانند زنان سفرنامه‌نویس، برخورداری از سواد، رفاهیات، فراغت از پرداختن به امور روزمره‌ی خانه‌داری و استطاعت رفتن به سفر که همگی لوازم حرکت در مسیر خودشکوفایی است، منجر به تغییر در خودآگاهی آن‌ها نسبت به جنس زن و هویت زنانه نشد. از همین روست که آن‌ها مآلاً تشخیص ندادند که در تجربه سرکوب جنس خود سهم‌اند.

می‌توان گفت رویکرد نویسندگان رساله‌های تأدیب مردان، نقطه مقابل دیدگاه زنان سفرنامه‌نویس قاجاری نسبت به گفتمان مردسالار بود. مقایسه نمونه‌هایی از این صدای مقابل می‌تواند در تکمیل تحلیل دیدگاه و واکنش‌های زنان سفرنامه‌نویس قاجاری مفید باشد. معایب الرجال از بی بی خانم استرآبادی به‌عنوان یکی از رساله‌های تأدیب مردان نمونه مناسبی برای مقایسه به نظر می‌رسد، زیرا نویسنده زنی قاجاری است که مانند زنان سفرنامه‌نویس از خانواده طبقات خاص جامعه بوده است و جزو معدود کسانی که سواد داشته و توانسته نوشته‌ای از خود به جا بگذارد. صدای او از خلال معایب الرجال، بلندآوازه‌ترین صدای زن پیش از مشروطه است که به سوژگی رسیده و در تقلاست تا از هویت و نقش‌هایی که "دیگری" برایش ساخته است رهایی یابد. بی بی خانم استرآبادی بنابر زندگی‌نامه‌ای که از او داریم، از طرف مادر به ملا محمدکاظم مجتهد مازندرانی منتسب است. مادری که «پنجاه سال در دارالخلافت تهران مشغول تدریس علوم و محاکمات شرعیه بوده» (استرآبادی، ۱۳۷۱، ص. ۴۸) و با عنوان «ملا باجی»، «در دربار ناصرالدین شاه به زنان درس می‌گفت». پدر او نیز رئیس یکی از ایلات استرآباد بوده است (مقدم، ۱۳۹۲، ص. ۴۴۳). به خلاف اغلب زنان اشراف که به دلیل فضای بسته حرمسرا یا اندرونی رجال درباری دچار انجماد اندیشه‌ای بودند، به نظر می‌رسد بی بی خانم که تجربه هم‌زمان فضای حرمسرا و بیرون آن را دارد با دقت نظر ویژه از زاویه دیدی متفاوت با زنان سفرنامه‌نویس به مسائل توجه کرده و مباحث مربوط به زنان را در فضای گفتمانی تازه‌ای مطرح کرده است. علاوه بر نبوغ ذاتی که از خلال نوشته‌های بی بی خانم به چشم می‌خورد، وی با افق تازه تجدید نیز بیگانه نبوده

و نقاط مثبتی هم از فرهنگ اروپایی دیده یا شنیده و با آن آشنایی داشته است (استرآبادی، ۱۳۷۱، ص. ۵۷) که این موضوع نیز در ارائه نظرات تازه او مؤثر بوده است؛ بنابراین او از نخستین زمره‌های تجدید روشن شد و با تعقل و استفاده از فرصت فهمی که سواد داشتن برایش به ارمغان آورده بود، انتقاد و اعتراض کرد. آن هم در دوره پیش از مشروطه، یعنی پیش از آنکه تجدید و اعتراض به وضعیت زنان مد روز شود. بدین ترتیب بی بی خانم با دقت نظر در فضای فرهنگ‌ها و اندیشه‌های گوناگون توانست با وجود زندگی در جامعه سنتی، ذهنش را از رسوب گفتمان مردسالار رها کند و هشیارانه آن را به نقد بکشد. در زیر به برخی نمونه‌ها اشاره می‌شود.

پیش‌تر گفته شد یکی از هویت‌های القائی گفتمان مردسالار که در سفرنامه‌های زنان قاجاری بازتاب یافته است، طبقه‌بندی زنان به عنوان جنس درجه‌دو و در جایگاهی فروتر از مردان است. بی بی خانم استرآبادی در معایب الرجال، به این مسأله توجه کرده است. برای مثال می‌توان به زاویه نگاه تازه او به آیه «الرجال قوامون علی النساء» اشاره کرد. بی بی خانم برای شکستن سلطه گفتمان مردسالارانه بر تفسیر گزاره‌های دینی، واژه «قوام» را از معنای بدیهی که در رویکرد سنتی وجود دارد خارج کرده و به حاشیه می‌راند. او با ذکر نمونه‌هایی روشن و قرار دادن زنان مقدس و نامور ادبیات قرآنی و دینی در برابر مردان نکوهش شده و بدنام، جایگاه و منزلت زنان را با ارائه تفسیر جدیدی از قوامیت برجسته می‌سازد و توجه خود به لایه‌های عمیق‌تر را نشان می‌دهد. «ولی نه هر مردی از زنی فزون‌تر است و نه هر زنی از هر مردی فروتر. مریم و زهرا ص، آسیه و خدیجه کبری از زنانند، فرعون و هامان، شمر و سنان از مردان» (استرآبادی، ۱۳۷۱، ص. ۵۴). این کنش آگاهانه در جایی دیگر به صورت واکنشی فعال در نقد ذهنیت مصنف تأدیب‌النسوان بروز می‌کند که می‌توان آن را هم مقابله با فروترانگاری زنان در گفتمان مردسالار هم در تقابل با انفعال و انقیاد زنان سفرنامه‌نویس در برابر این گفتمان حساب آورد. بی بی خانم استرآبادی نخست با هم‌پایه قرار دادن جایگاه زن و مرد، «مؤانست» و «محبت» و «مودت» را به عنوان محور روابط زناشویی برمی‌شمارد و سپس در نکوهش نگرش برتری جویانه مصنف «تأدیب‌النسوان» می‌نویسد: «مصنف تمام زنان را کنیز و خدمتکار فرض نموده، و تمام مردان را سلطان و خداوندگار» و می‌نویسد: «این که عیش و زندگانی نخواهد بود» (استرآبادی، ص. ۵۸).

بی بی خانم استرآبادی در این جدال و مقابله، گفتمان مردسالار در شمایل درباری را نیز به شکلی زیرکانه به نقد می‌کشد. او در جایی از نوشته‌اش، با اشاره‌ای کنایه‌وار، رفتار کالانگارانه شاه نسبت به زنان را به شکلی آبرونیک نقد می‌کند. «شهنشاه ایران پناه، [...]، مرحمت و التفات می‌فرمایند و از هر طبقه زن می‌ستانند که تمام طبقات از التفات او محروم نباشند. اگرچه ذات اقدس پادشاهی بری از زن و فرزند است، به دلیل «الملک عقیم». [...] ولی از شدت

مرحمت به ادنی رعیت چنان رفتار می‌فرمایند» (استرآبادی، ۱۳۷۱، ص. ۸۷)

بنابر آن چه گفته شد، بی‌بی خانم استرآبادی در برابر سلطه گفتمان مردسالار، با درک ریشه‌ای مسائل، واکنش‌هایی فعال و آگاهانه از خود بروز داده و به دنبال ایجاد گفتمانی تازه در دنیای بیرون و خنثی کردن تبعات گفتمان مردسالار بوده است. بر خلاف زنان سفرنامه‌نویس که با سطحی‌نگری برآمده از زیست عادت‌گونه در اندرونی برساخته گفتمان مردسالار، واکنش‌هایشان انفعالی بوده و حتی در سفر به بیرون، هنوز درون ذهنیت‌های مألوفشان گیر کرده‌اند و به تقویت و توجیه و بازتولید عناصر سلطه مردانه می‌پردازند. آنان گویی ناخواسته در تقابل با گفتمان تازه امثال بی‌بی خانم استرآبادی هستند که قصد دفاع از زنان و نجاتشان را دارد.

۷. نتیجه‌گیری

متن و درون‌مایه سفرنامه‌های زنان قاجاری نشان می‌دهد، دیدگاه آنان نسبت به سیطره گفتمان مردسالار و هویت‌های القائی آن، پذیرش و انفعال بوده است. هویت‌های القائی گفتمان مردسالار که در سفرنامه‌های زنان قاجاری دیده می‌شود، شیء‌انگاری و فروتر انگاری زنان است و سفرنامه‌نویسان مورد بحث کاملاً تحت سیطره آن بوده‌اند. واکنش‌های این زنان نسبت به گفتمان مردسالار و تبعات آن را می‌توان در سه شکل عمده خلاصه کرد.

۱- واکنش‌های از سر تسلیم

۲- واکنش‌های صرفاً احساسی و بی‌اثر

۳- واکنش‌های مکمل سیطره گفتمان مردسالار و در راستای بازتولید عناصر آن

بنابر شواهد موجود در متن و درون‌مایه سفرنامه‌های زنان قاجاری دلایل بروز این واکنش‌ها عبارتند از:

- ۱- زیست نویسندگان در فضای دربار و خانواده‌های اشرافی. این فضا از یک سو به دلیل قدرت و جایگاه سلطنت، شدت سلطه و تأثیر گفتمان مردسالار را بیشتر می‌کرد؛ بنابراین زنان تربیت‌یافته در این جو، کاملاً تسلیم گفتمان غالب آن بودند، خود را جزئی از این گفتمان می‌دانستند و آن را تقویت و بازتولید می‌کردند. از سوی دیگر، زیست در این فضا، زنان اشراف را نسبت به زنان دیگر طبقات جامعه محدودتر می‌کرد و موجب می‌شد آنان فرصت کمتری برای تجربه فضای بیرونی اجتماع داشته باشند و به زیست اندرونی عادت کنند؛ بنابراین ذهنشان محدود به درگیری‌های سطحی اندرونی و روزمره بود. بعلاوه بطالت‌پیشگی جاری در زندگی اشرافی این ذهن سطحی‌نگر شده را به انفعال نیز می‌کشاند. زنان سفرنامه‌نویس با همین ذهن منفعل و سطحی‌نگر نسبت به گفتمان مردسالار واکنش نشان می‌دادند.
- ۲- زندگی با فرهنگ سنتی و استحاله در آن. فرهنگ سنتی که ویژگی‌هایی مانند ذهن غیر انتقادی، تقدیرگرا و احساسی

داشت. بخشی از واکنش‌های زنان سفرنامه‌نویس قاجاری نسبت به گفتمان مردسالار و تبعات آن را می‌توان به ذهنیت رشد یافته با این فرهنگ مربوط دانست؛ مانند واکنش‌های تقدیرگرایانه در برابر سلطه‌جویی مردان و واکنش‌های احساسی صرف در برابر تبعات گفتمان مردسالار و در نهایت حق را به آنان دادن؛ بنابراین حل شدن این زنان در فرهنگ سنتی ذیل سیطره گفتمان مردسالار واکنش‌های منفعلانه آنان را در پی داشت.

در بازه زمانی نگارش سفرنامه‌های زنان قاجاری که نماینده گروه پر تعدادی از زنان پیش از مشروطه بودند، گروه دیگری نیز وجود داشت که صدایشان در تقابل با سیطره گفتمان مردسالار بود. این گروه دیگر، با پدید آوردن آثار ساختارشکن، در برابر سلطه مردانه، توانسته بودند گفتمان‌سازی کنند. گفتمانی که اندیشه مرکزی آن دفاع از زنان و جدال با ذهنیت امثال زنان سفرنامه‌نویس قاجاری بود که هویت‌های الفائی گفتمان مردسالار را می‌پذیرفتند و سلطه مردانه را بازتولید می‌کردند. بی‌بی‌خانم استرآبادی صاحب رساله معایب الرجال یکی از نمایندگان آن گروه ساختارشکن است. او در اثر خود با استدلال‌هایی برآمده از نگاه عمیق به مسائل زنان با گفتمان مردسالار مقابله کرده است. استرآبادی به دلایلی همچون، نبوغ ذاتی و دقت نظر ویژه، دیدن هم‌زمان فضای درون و بیرون حرم‌سرا به واسطه شغل مادر و آشنایی با افق تازه تجدد و نقاط مثبتی از فرهنگ اروپایی، توانسته بود با ذهنی رها از رسوب گفتمان مردسالار به مسائل زنان از زاویه متفاوتی نگاه کند و هشیارانه عناصر گفتمان مردسالار را به نقد بکشد. رساله معایب الرجال او در پیش از مشروطه، نمایانگر دوران گذار تاریخی زنان از اُبژگی به سوژگی است؛ بنابراین وجود افرادی مانند بی‌بی‌خانم استرآبادی، نشان‌دهنده تحقق خروج از سلطه گفتمان مردسالار در دوره پیش از مشروطه است. دیدگاه این گروه، برای زنان سفرنامه‌نویس یک امکان بالقوه بود که نتوانستند آن را به فعلیت برسانند. آن‌ها اگرچه از اندرونی بیرون آمدند و به سفر رفتند، اما ذهنشان از فضای اندرونی و مسائل مربوط به آن خارج نشد و تحولی نیز در جهان اندیشه و دنیای پیرامونشان به وجود نیامد.

پی‌نوشت

۱- گروه دوم یعنی کنشگران فعالی که در دوره قاجار تا پیش از مشروطه آگاهانه در برابر گفتمان مردسالار، به خلق گفتمان تازه‌ای دست زدند، در مقاله «معرفی ژانر تأدیبات‌نامه‌های زنان و مردان» ([پورمظفری و دیگران، ۱۴۰۱](#))، مورد بررسی قرار گرفته است.

۲- برای توضیح رابطه گفتمان و هویت بخشی به فرد نگاه کنید به: ([فیلیس و یورگنسن، ۲۰۰۲](#)، صص. ۴۲)

۳- اشاره به تقدیرگرایی و باور به «بخت و شانس» در فرهنگ سنتی و ذهنی که در بستر این فرهنگ تربیت یافته است ([ترابی فارسانی، ۱۳۹۸](#)، صص. ۴۲-۴۵).

4- Critical Consciousness

۵- این تعبیر از عنوان کتاب «جنس دوم» نوشته «سیمون دوبوار» وام گرفته شده است. در پژوهش حاضر از متن و محتوای این کتاب استفاده نشده است.

۶- نام عصمت السلطنه و اینکه دختر فرهادمیرزا بوده، در سفرنامه او نیامده است. بلکه پژوهشگرانی که این سفرنامه را تصحیح و چاپ و بررسی مجدد نموده‌اند از سفرنامه عمومی او و دیگر کتب تاریخی نام و نسبتش را استخراج کرده‌اند. برای توضیح بیشتر ر.ک. ([دیانتی، ۱۳۸۷](#)، صص. ۱۴۰-۱۳۶).

۷- Sedimented discourse ([فیلیس و یورگنسن، ۲۰۰۲](#)، صص. ۳۶)

۸- علاوه بر مثال حرمسرای ناصرالدین‌شاه از سفرنامه عالیه‌خانم شیرازی که پیشتر گفته شد، می‌توان به دو نمونه از سفرنامه شیراز سکینه‌سلطان وقارالدوله اشاره کرد:

«دو طرف کالسکه، جمعیت آقایان و سرباز چراغ به دست آن‌قدر بودند که ما کسی را نمی‌دیدیم، جز گاه‌گاهی که جناب اجل، آقای سردار و جناب معتصم‌الملک [همسر سکینه‌سلطان] را می‌دیدم».
([وقارالدوله، ۱۳۸۴](#)، صص. ۷۶)
«حکومت آدم فرستاده، منزل معین کرده. قربان فراش یدک (نوکر اتاق)، از این چیزها هم نایب‌الحکومه فرستاده بود». ([همان، ۱۰۵](#))

۹- سنت و فرهنگ سنتی، در این پژوهش به معنی فضای فکری و فرهنگی آن بخش از جامعه دوره قاجار است که از حال و هوای تجدد و اندیشه‌های دوره مشروطه فاصله داشت. تجدد و فرهنگ مبتنی بر آن در دوره نگارش سفرنامه‌های قاجاری در حال شکل‌گیری و در دوره گذار بود.

۱۰- مقصود، دورانی است که تفوق جسمی مردان ابزار انجام بسیاری امور بود. این مساله با گذر زمان به‌عنوان امتیاز برتری آنان در مقابل زنان تلقی شد. همچنین نقش‌هایی که بنابر شیوه طبیعت یا بنابر شیوه زندگی به عهده زنان بود، کم‌کم به‌عنوان ضعف تلقی گردید و موجب شد زنان در جایگاه فروتر قرار داده شوند. دوره قاجار این فرهنگ سنتی در عامه مردم جامعه و

در تمام طبقات اجتماعی وجود داشت.

۱۱- برای توضیح هژمونی و ساختارشکنی گفتمان، ر.ک. [\(سلطانی، ۱۴۰۰، ص. ۹۵\)](#).

۱۲- برای مطالعه بیشتر ر.ک. [\(پورمظفری و دیگران، ۱۴۰۱، صص. ۱۳۸-۱۲۵\)](#).

کتابنامه

- استرآبادی، ب. ب. خ. (۱۳۷۱). معایب الرجال، (ویراستار: ا، نجم‌آبادی)، شیکاگو.
- پورمظفری، د.، و عشیری، ع.، و احمدی‌نسب، ف. (۱۴۰۱). «معرفی ژانر تأدیبات‌نامه‌های زنان و مردان»، در نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، پاییز، صص ۱۴۷-۱۱۳.
- تاج‌السلطنه. (۱۳۶۱). خاطرات تاج‌السلطنه، (به کوشش: م، اتحادیه (نظام مافی) و س، سعدوندیان). تاریخ ایران.
- ترابی فارسانی، س. (۱۳۹۸). «زن ایرانی، هویت و جهان سنت»، در مجموعه مقالات زن ایرانی در گذار از سنت به مدرن، نیلوفر
- دنیاری، س.، و علم، م. ر. (۱۳۹۵). «بررسی وضعیت اجتماعی زنان در دوره قاجار با تکیه بر دیدگاه سفرنامه‌نویسان»، در نشریه جندی‌شاپور، تابستان، سال دوم، ش ۶، صص ۵۷-۳۴.
- دلریش، ب. (۱۳۷۵). زن در دوره قاجار، دفتر مطالعات دینی هنر.
- دیانتی، غ. ع. (۱۳۸۷). «حاجیه مهرماه خانم عصمت‌السلطنه دختر فرهادمیرزا»، در نشریه میقات حج، پاییز، ش ۶۵، صص ۱۳۶-۱۴۰.
- زرقانی، س. م. (۱۳۹۵). تاریخ ادبیات ایران و قلمرو زبان فارسی (۴) با رویکرد ژانری. فاطمی. [نسخه الکترونیک فیدیبو]
- «سفرنامه مکه دختر فرهادمیرزا». (۱۳۷۵). با نظارت رسول جعفریان، در فصلنامه میقات حج، پاییز ش ۱۷، صص ۱۱۷-۵۷)
- سلطانی، س. ع. ا. (۱۴۰۰). قدرت، گفتمان و زبان. نی.
- سه روز به آخر دریا: سفرنامه شاهزاده خانم قاجاری (۱۳۹۷). (به کوشش: ن، ناظمی)، (ویرایش: ز، ترابی)، اطراف.
- شادلو، خ. ب. ب.، و سهام‌الدوله، ی. م. خ. (۱۳۷۴). سفرهای سهام‌الدوله بجنوردی، (ق، ا، روشنی زعفرانلو، به اهتمام). شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- شکاری، ر. (۱۴۰۰). فرهنگ واژگان مطالعات زنان، خانواده و جنسیت. جامعه‌شناسان.
- شیرازی، ع. خ. (۱۳۹۷). چادر کردیم رفتیم تماشا: سفرنامه عالییه خانم شیرازی، (ویرایش: ز، ترابی)، اطراف.
- عین‌السلطنه، ق. م. (۱۳۷۶). روزنامه خاطرات عین‌السلطنه (جلد دوم)، (به کوشش: م، میرزاسالور، و ا، افشار). اساطیر.
- فتوحی، م. (۱۳۸۷). نظریه تاریخ ادبیات با بررسی انتقادی تاریخ ادبیات نگاری در ایران. سخن.
- محمودی اصل، ع. (۱۳۹۸). جنسیت و زبان‌شناسی اجتماعی. گل‌آذین.
- مقدم، م. ب. (۱۳۹۲). اثر آفرینان استرآباد و جرجان (استان گلستان). (به اهتمام: موسسه فرهنگی میرداماد). نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور، موسسه انتشارات کتاب نشر.
- مهریزی، م. (۱۳۸۷). نواندیشی دینی و مسأله زن. صحیفه خرد.

- میشل، آ. (۱۳۸۳). جنبش زنان، (ه، زنجانی زاده، مترجم). نیکا.
- وقارالدوله، س. س. (۱۳۸۴). سفرنامه سکینه سلطان وقارالدوله [از تهران به شیراز برای بردن عروس]، (تصحیح و پژوهش: ک، کیانی هفت‌لنگ). پانید.
- وقارالدوله، س. س. (۱۳۹۸). خانم فردا کوچ است: سفرنامه سکینه سلطان وقارالدوله، (پژوهش: ر، جعفریان، و کیانوش کیانی)، ویرایش و تدوین: ز، صالحی زاده). اطراف.
- هوارث، د. (۱۳۷۷). «نظریه گفتمان» در فصلنامه علوم سیاسی، (س، ع، ا، سلطانی، مترجم). ش ۲، صص ۱۵۶-۱۸۲.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London: Longman.
- Jorgensen, M & Phillips, L. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage Publications.